

گزارشی تحلیلی از آثار شیعه پژوهی شبه‌قاره هند

حمید طالب^۱

چکیده

جماعت‌های شیعی جنوب آسیا با جمعیتی در حدود ۶۰ میلیون نفر پس از ایران دومین گروه شیعیان در جهان اسلام را تشکیل می‌دهند. پس از انقلاب اسلامی ایران، آثار منتشر شده به زبان انگلیسی در ارتباط با شیعیان مناطق مختلف جهان از جمله شیعیان این منطقه، به میزان قابل توجهی افزایش یافته است. اما در زمینه‌ی معرفی این آثار به زبان فارسی تا کنون اثری منتشر نشده است. در این مقاله، مهمترین کتابها و مقاله‌هایی که درباره‌ی شیعیان شبه‌قاره هند به زبان انگلیسی تدوین شده‌اند دسته‌بندی و معرفی شده‌اند. از جمله مهمترین موضوعات این آثار، مسائلی هستند همچون نقش قدرت‌های سیاسی در شکل‌گیری جماعت‌های شیعی، هویت‌بخشی آیین‌های عزاداری، اصلاحات دینی و تأثیر ایران بر هویت شیعیان این منطقه.

کلیدواژه‌ها: شیعیان هند، هویت دینی، آیین‌های عزاداری، شیعه پژوهشی

شرق‌شناسان

^۱. کارشناس آسیا و اقیانوسیه پژوهشکده مطالعات منطقه‌ای پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی (ص)، دانشجوی دکتری دین پژوهی، htaaleb@gmail.com - تاریخ دریافت: ۹۳/۳/۱۲ تاریخ تصویب: ۹۳/۴/۱۷

مقدمه

شیعیان در بیشتر کشورها به صورت یک اقلیت دینی حضور دارند. در هر منطقه، بافت فرهنگی و رویدادهای تاریخی متفاوت، ویژگی‌های منحصر بفردی را برای این جماعت دینی ایجاد نموده است. یکی از این مناطق، شبه‌قاره هند و به طور خاص، خود کشور هند است که پیچیدگی بافت متکثر فرهنگی و تاریخی آن، زمینه‌های متنوع پژوهش در ارتباط با شیعیان این منطقه را ایجاد نموده است.

با نگاهی اجمالی به آثار منتشر شده به زبان فارسی که در ارتباط با شیعیان هند نگاشته شده‌اند می‌توان آنها را به طور عمده در دو دسته طبقه‌بندی نمود. این آثار یا (۱) گزارش و شرحی تاریخی در ارتباط با شیعیان هند هستند در موضوعاتی همچون: حکومت‌ها و شیعیان^۱، شخصیت‌های برجسته شیعه^۲ و جریان‌های کلامی^۳ و یا (۲) در قالب گزارش کتاب^۴، ترجمه^۵، مصاحبه^۶، سفرنامه^۷ و گزارش مشاهدات^۸؛ وضعیت عمومی، آداب و سنت‌های شیعیان این منطقه را بازگو نموده‌اند.

^۱ بعنوان نمونه نگاه کنید: رضوی، سید منظرعباس، نقش شاهان اوده در گسترش تشیع، در مجله سخن، زمستان ۱۳۸۸ شماره ۷، صص. ۳-۱۳؛ صادقی علوی، محمود، تأسیس حکومت شیعی قطب‌شاهیان در هند در نامه تاریخ پژوهان، بهار ۱۳۸۵، شماره ۵، صص. ۵۷-۷۴؛

^۲ بعنوان مثال نگاه کنید: زیدی، سید سبط حیدر، نقش دلدار علی نقوی در گرایش شیعیان شبه قاره هند به مسلک اصولی سفیر، صص. ۲۰۸-۲۲۵؛ ضابط، حیدر رضا، نقش علمای مهاجر ایرانی در ترویج تشیع در لکنوی هند؛ مشکوه، تابستان ۱۳۸۴ - شماره ۸۷، صص. ۹۷-۱۱۰؛ رضوی، سید منظر عباس، نقش علمای شیعه در گسترش تشیع در اوده؛ سخن تاریخ، بهار ۱۳۸۹ - شماره ۸، صص. ۸۰ تا ۹۹. مؤمن، میرمحمد، استرآبادی مروج شیعه در جنوب هند، در مجله زمانه، تیر ۱۳۹۰، شماره ۱۰۱.

^۳ بعنوان مثال نگاه کنید: ضابط، حیدر رضا، ادیان و مکاتب: تشیع در شبه قاره هند، پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، بهار ۱۳۷۷، شماره ۱۲، صص. ۸۲-۱۰۲؛ لطفی، نقی (مترجم) فرق شیعه در شبه قاره هند، در مجله جستارهای ادبی، بهار و تابستان ۱۳۶۱، شماره‌ی ۵۷ و ۵۸، صص. ۶۲-۸۱؛ داودی، الهام، پیدایش شیعه اسماعیلیه: انشعابات شیعه اسماعیلیه، در مجله کلام اسلامی، سال ۱۳۷۴، شماره ۱۶.

^۴ بعنوان مثال نگاه کنید: اسعدی، مرتضی، شیعیان هند، در نشر دانش، خرداد و تیر ۱۳۶۶، شماره‌ی ۴۰، صص. ۴۰-۴۶.
^۵ میراث اسلامی هند جلالی، غلامرضا؛ مجله مشکوه بهار ۱۳۸۹ - شماره ۱۰۶، صص. ۱۱۷-۱۳۳؛ ابوصادق خان، محرم در هند: محرم اجرا تصنیف یک نبرد، مترجم علی اصغر جنت‌پور در مجله چشم‌انداز ارتباطات فرهنگی، اسفند ۱۳۸۴، شماره ۲۱، صص. ۲۱-۲۶.

^۶ بعنوان نمونه نگاه کنید: حداد عادل، فریدالدین (مصاحبه کننده)، ابوالحسن خلیج (مصاحبه شونده)، گزارشی از وضع مسلمانان در هند، در مجله رشد آموزش معارف اسلامی، بهار و تابستان ۱۳۷۲، ش ۲۰ و ۲۱، صص. ۵۴-۵۸.

اما در این مقاله برخی از مهمترین کتابها و مقاله‌های انگلیسی‌زبان در ارتباط با شیعیان شبه قاره هند و بویژه شیعیان هند معرفی شده‌اند و آثار منتشر شده به زبان فارسی، بررسی دیگری را می‌طلبد. برخی از این آثار را شرق‌شناسان و متخصصان علوم انسانی و برخی دیگر را خود شیعیان و پژوهشگران این منطقه تألیف نموده‌اند. کتابهای معرفی شده در این مقاله بین سالهای ۱۹۵۳ تا سال ۲۰۱۲ انتشار یافته‌اند. نخستین کتابها (بخش ۱) به طور عمده تاریخ، عقاید، شخصیت‌های شیعه و چگونگی شکل‌گیری جماعت‌های شیعی در این منطقه را محور بررسی داشته‌اند ولی آثار بعدی (بخش ۲-۶) مسئله محور شده‌اند و ابعاد تحلیلی تری به خود گرفته‌اند. مقاله‌هایی که معرفی خواهند شد بطور عمده در شماره سوم مجله‌ی *مطالعات اجتماعی آسیای دانشگاه کمبریج* (۲۰۱۴) منتشر شده‌اند که به لحاظ تنوع موضوعات، جنبه‌های مختلفی از حیات شیعیان شبه‌قاره هند را مورد مطالعه قرار داده‌اند و معرفی آنها به درک فضای عمومی و محورهای مطالعاتی جاری کمک خواهد نمود.

این آثار (کتابها و مقاله‌ها) طبق موضوع و مسئله‌ی مورد بررسی، در چند بخش طبقه‌بندی و معرفی خواهند شد: تاریخ، عقاید و شخصیت‌های شیعیان؛ نقش قدرت سیاسی در تشکیل و شکل‌دهی جماعت‌های شیعی؛ نقش واقعه‌ی کربلا در هویت شیعی؛ شمول‌پذیری و خاص‌گرایی در تشیع؛ اصلاحات دینی در تشیع؛ و نقش زنان در شکل‌دهی به عبادات، آیین‌ها و جماعات شیعی^۳. با معرفی این آثار نشان داده می‌شود که پژوهشگران به چه شیوه‌هایی تغییرات صورت گرفته در میان شیعیان طی دو قرن پیش را درک و منعکس نموده‌اند.

^۱ بعنوان مثال نگاه کنید: جلالی، غلامرضا، میراث اسلامی هند، در مجله‌ی مشکوه، بهار ۱۳۸۹، شماره ۱۰۶، صص ۱۱۷-۱۳۳.

^۲ بعنوان نمونه: وضع شیعیان هند، صادق نقوی، سید کلب در مجله‌ی مشکوه تابستان ۱۳۶۶، شماره ۱۵، صص. ۷۴-۸۴.

^۳ در ارائه‌ی این تقسیم‌بندی و معرفی مقاله‌ها از این اثر استفاده شده است:

۱- تاریخ، عقاید و شخصیت‌های مهم شیعیان

در این بخش سه کتاب معرفی خواهد شد: شیعیان هند اثر جان هولیستر، بهره‌ها اثر اصغرعلی انجینیر و تاریخ تفکر اجتماعی شیعیان اثنی‌عشری هند تألیف سید اطهر عباس رضوی. این سه کتاب بیشتر زمینه‌های تاریخی، باورها و اعتقادات رسمی، زمینه‌های شکل‌گیری و شخصیت‌های تاریخی مهم را بررسی نموده‌اند.

۱-۱. شیعیان هند جان هولیستر (۱۹۵۳)^۱

این کتاب را می‌توان نخستین اثر شرق‌شناسانه در ارتباط با شیعیان هند دانست. جان نورمن هولیستر در این اثر که موضوع آن، اقلیت دینی تشیع در هندوستان است، در ارتباط با ریشه‌های تشیع، ورود آن به کشور هند، نقش آن در گسترش اسلام و تعامل‌های آن با هندوئیسم مطالعه‌ای جامع صورت داده است. وی نخستین شکاف میان اهل تسنن و تشیع را به وفات پیامبر اسلام باز می‌گرداند و برای به دست دادن تصویری از باورها و اعتقادات شیعیان در حدود یکصد صفحه‌ی نخست کتاب به مقایسه‌ی تطبیقی اعتقادات اهل تسنن و شیعیان روی آورده است. سپس تاریخ شیعیان از زمانی که به این کشور وارد شده‌اند و تا زمان نگارش کتاب به همراه جزئیاتی در ارتباط با سنت‌ها، آیین‌ها، اماکن زیارتی و مراسم‌های بزرگداشت محرم و شهادت امام حسین (ع) در کربلا به دست داده شده است. نیمه‌ی دوم کتاب به ایجاد و گسترش اسماعیلیه و انشعابات داخل آن (بهره‌ها و خوجه‌ها) اختصاص یافته است. با این اوصاف این کتاب ترکیبی است از ارجاعات مختلف به تاریخ شیعیان هند، شرح و توضیح باورهای شیعیان و توصیفی از حیات و سنت‌های جماعت‌های گوناگون شیعی شبه‌قاره هند، از جمله شیعیان اثنی‌عشری، بهره‌ها و خوجه‌هایش از سال ۱۹۴۷.

^۱. John Norman Hollister (۱۹۵۳) The Shi'a of India, London.

۱-۲. بهره‌ها اثر اصغر علی انجینیر (۱۹۸۰)^۱

این اثر بطور کلی به معرفی بهره‌ها، گروهی از شیعیان اسماعیلی اختصاص یافته است. بهره‌ها یک جماعت دینی بسیار به هم پیوسته از شیعیان اسماعیلی‌اند که بیشتر در هند و پاکستان زندگی می‌کنند. اینان رهبر دینی خود، سیدنا را نماینده امام غایب می‌دانند و به همین جهت است که بر حیات دینی بهره‌ها تسلط مطلق دارد. انجینیر خود یک بهره و به اقلیتی اصلاح طلب در

میان بهره‌ها تعلق دارد. مؤلف در این کتاب تلاش نموده تاریخ جماعت بهره و وضعیت کنونی آن را به تصویر کشد. بهره‌ها در گذشته وضعیت بهتری داشته‌اند و رهبران دینی کنونی این جماعت باعث شده‌اند روند گسترش آن کند شود. در واقع انجینیر از روحانیون و رهبران دینی بهره انتقاد می‌کند و خارج شدن بهره‌ها از انزوا را به عملکرد آنها وابسته می‌داند. شبکه‌ای از محدودیت‌های دینی و اجتماعی که از سوی این رهبران وضع شده باعث چنین وضعیتی گردیده و از نظر انجینیر اگر این جماعت بتواند از این محدودیت‌ها و زندانی که روحانیون برایش ایجاد کرده‌اند رها شود خواهد توانست به جریان اصلی اسلام نزدیک شده و حتی با آن یکپارچه و متحد شود. بحث‌های مقدماتی این اثر همچون ریشه‌های جنبش اسماعیلی، حکومت فاطمیون، ریشه‌ها و خاستگاه بهره‌های هند بیش از نیمی از کتاب را تشکیل داده است. در توصیف وضعیت کنونی بهره‌ها، این جماعت، برخوردار از هویتی وابسته به قومیت و منطقه تصویر شده که برای ادامه حیات خود بعنوان یک فرقه‌ی انحرافی مبارزه می‌کند. در قسمت دوم کتاب که به جنبش اصلاحی و بررسی انتقادی آن اختصاص یافته به تلاش قشر تحصیل کرده در این جماعت برای مهار فساد و استبداد سیدنا و نزدیکان وی در اوایل قرن بیستم اختصاص دارد.

۱-۳. تاریخ تفکر اجتماعی شیعیان اثنی عشری هند اثر سید اطهر عباس

رضوی (۱۹۸۶)^۱

پس از کتاب جان هولیستر این دومین اثر مهم در ارتباط با شیعیان و به خصوص شیعیان اثنی عشری هند است. این کتاب در دو جلد منتشر و به فارسی نیز ترجمه شده است. جلد نخست دوره زمانی قرن هفتم تا شانزدهم را پوشش می‌دهد. مباحث اول کتاب به نخستین دوره‌ی تاریخ تشیع در زمان پیامبر و ائمه اختصاص دارد و سپس به دوره میانه پرداخته شده است. مؤلف در فصل دوم و سوم شرحی از ورود شیعیان به شمال هند و دکن ارائه و فصل چهارم را بطور کامل به زندگی و آثار قاضی نورالله شوشتری، عالم شهید قرن شانزدهم، اختصاص داده که بزرگترین عالم شیعی هند دانسته می‌شود. بعلاوه تأثیرگذاری اندیشه‌های میر محمد مؤمن در حکومت قطب‌شاهی دکن و میراث وی مورد تحلیل قرار گرفته است. در جلد دوم تلاش شیعیان برای ادامه حیات در شمال هند از قرن هفدهم تا اواخر قرن نوزدهم تبیین و به علمای شیعه در شمال هند، نقش شیعیان در فلسفه، علم و ادبیات در هند، بزرگداشت عاشورا و مسئله‌ی شیعیان و پدیده‌ی مدرنیسم پرداخته شده است.

۲ - نقش قدرت سیاسی در ایجاد و شکل‌دهی جماعت‌های شیعی

پژوهش‌هایی که در این ارتباط صورت گرفته‌اند به درک ما نسبت به نقش قدرت در شکل‌گیری جماعت‌های شیعی کمک می‌نماید. امیر احمد خان در مقاله‌ای با عنوان *مطالعه‌ی موردی یک خانواده شیعه*^۲ در اوده به اهمیت شبکه‌های تبلیغی اسماعیلیه در سراسر این منطقه و همچنین به نقش فعالیت‌های تبلیغی شیعیان اثنی عشری در گسترش تشیع اشاره نموده است، اما نقش قدرت سیاسی در این زمینه را کم‌رنگ جلوه داده

^۱. Saiyid Athar Abbas Rizvi (۱۹۸۶) *A Socio-Intellectual History of the Isna 'Ashari Shi'is in India*, in ۲ Vols., Canberra.

^۲. Ahmad Khan, Muhammad Amir (۲۰۱۴) *Local Nodes of a Transnational Network: a case study of a Shi'i family in Awadh*, ۱۹۰۰-۱۹۵۰. In *Journal of the Royal Asiatic Society*, Volume ۲۴, Issue ۰۳, July ۲۰۱۴, pp ۳۹۷ - ۴۱۳.

است. در برابر این نگاه، بسیاری از پژوهش‌های دیگر به نقش کلیدی قدرت سیاسی در تأسیس و تغییر جماعت‌های شیعی در جنوب آسیا اشاره داشته‌اند. این تأثیرگذاری قدرت سیاسی را می‌توان به راحتی در تاریخ شیعیان این منطقه مشاهده نمود که پیش از استعمار و پس از آن به شکل‌های متفاوتی جلوه نموده است. در این بخش به بررسی پژوهش‌هایی می‌پردازیم که به تأثیر قدرت سیاسی بر شیعیان پرداخته‌اند.

۱-۲. تأثیر قدرت‌های سیاسی پیش از استعمار

در تاریخ شیعیان هند نمونه‌هایی از اثرپذیری متفاوت شیعیان نسبت به تغییرات قدرت سیاسی را می‌توان مشاهده نمود. بعنوان نمونه، «قدرت فاطمیون در سِند در قرن‌های دهم و یازدهم پایه‌هایی را بنا گذاشت که اسماعیلی‌ها با اتکا بر آن توانستند در دره‌ی سند استقرار یابند. بنابراین سلسله‌های پادشاهان شیعی دکن (بهمنی ۱۵۲۷-۱۳۰۷، بیدری ۱۶۱۹-۱۴۸۹، قطب‌شاهی ۱۶۵۷-۱۵۱۸ و عادل‌شاهی ۱۶۸۶-۱۵۲۷) بخصوص سلسله‌ی قطب‌شاهی و عادل‌شاهی که روابط نزدیکی با صفویان داشتند، چارچوبی برای بنیان‌گذاری جماعت‌های شیعی در این منطقه ایجاد نمودند.»^۱ در بخش‌های شمالی هند می‌توان همین مسئله را در ارتباط با نواب اوده، سادات خان و برهان‌الملک مطرح نمود که در لکنو بنیان‌های مرکزی را پایه گذاشتند که بزرگترین مرکز فرهنگ و دانش شیعی بیرون از شهرهای شیعی ایران و عراق بود.^۲

در این دوره‌ی تاریخی شیعیان نسبت به این قدرتها به شکل‌های مختلف واکنش نشان می‌دادند. این واکنش‌ها در پژوهش‌های مختلف مورد توجه قرار گرفته است بعنوان نمونه سجاد رضوی در مقاله‌ای به نام کلام سید دلدار علی نصیرآبادی^۳ نشان داده است که عالمی به نام سید دلدار علی نصیرآبادی (۱۸۲۰-۱۷۵۳) کلام شیعی

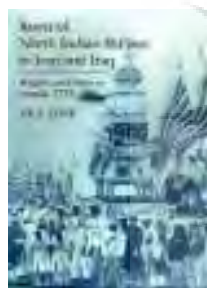
^۱. Robinson, pp ۳۵۳ - ۳۶۱.

^۲. Cole, Roots of North Indian Shi'ism, Cited in Robinson, pp ۳۵۳ - ۳۶۱.

^۳. Rizvi, Sajjad (۲۰۱۴) *Faith Deployed for a New Shii Polity in India: The Theology of Sayyid Dildar 'Ali Nasirabadi*. In *Journal of the Royal Asiatic Society*, Volume ۲۴, Issue ۳, July ۲۰۱۴, pp ۳۶۳ - ۳۸۰.

جدیدی شکل داد که با حمله‌ی به سه رویکرد رقیبِ ایمان و سیاست، یعنی اخباری‌گری، تصوف و اهل تسنن، از حکومت نواب شمال هند حمایت نمود. رضوی با بررسی دقیق متون که در اوده شکل گرفته‌اند نمونه‌ای از واکنش متفکران شیعی نسبت به افول قدرت مغول‌ها را بررسی می‌کند و نشان می‌دهد پیش از شکل‌گیری استعمار انگلیس این علما چه جایگزینی برای قدرت مغول ایجاد نمودند. تحولاتی که در قرن هجده و نوزده میلادی در اثر تغییر حکومت‌ها در تشیع رخ داده، مورد بررسی کتابی از خوان کول قرار گرفته است که در بخش بعد به معرفی آن خواهیم پرداخت.

۱-۲ ریشه‌های تشیع شمال هند در ایران و عراق: دین و حکومت در اوده، ۱۸۵۹-۱۷۲۲ اثر خوان کول (۱۹۸۸)^۱

به جرأت می‌توان گفت این اثر مهمترین پژوهش در ارتباط با تأثیر قدرتها و حکومت‌های سیاسی بر حیات فکری شیعیان در دوره پیش از استعمار است. خوان کول در مقدمه این کتاب بیان داشته که تاریخ علمای شیعی در هند بسیار کم، مورد توجه قرار گرفته است. در این کتاب مولف به هدف رفع این نقص، جریان فکری علمای شیعی را در اوده، - مهمترین ایالت

تحت حاکمیت شیعیان پس از دوران مغول - مورد بررسی قرار داده است. وی با بررسی گروه مهمی از علمای شیعی در لکنو نشان داده که ارتباطات بین‌المللی و شرایط سیاسی علمای شیعی در اوده نسبت به علمای سنی در دهلی نقش سیاسی و اجتماعی متفاوتی داشته است. کول در این کتاب بطور گسترده از نوشته‌های خود علما استفاده کرده است. وی با استفاده از این منابع نه تنها محیط اجتماعی و سیاسی علمای شیعی اوده را به تصویر می‌کشد بلکه به مسائل دینی و اجتماعی‌ای می‌پردازد که در آن زمان

^۱ J. R. I. Cole (۱۹۸۸) *Roots of North Indian Shi'ism in Iran and Iraq: Religion and State in Awadh, ۱۷۲۲-۱۸۵۹*, Berkeley.

مورد توجه علما بوده است. بعلاوه کول به ارتباط نزدیک میان دگرگونی‌های فکری علمای شیعی اوده و جریان‌های فکری در شهرهای زیارتی عراق اشاره نموده و نشان می‌دهد که در اواخر قرن هجدهم و اوایل قرن نوزدهم، پیروزی و برتری علمای اصولی در میان علمای لکنو به جهت ارتباط نزدیک اوده با عراق بوده است. برتری اصولیون در میان علما به جهت موقعیت ممتاز آنها بوده است به گونه‌ای که آنها تحت حکومت نواب اوده به یک نهاد دینی تبدیل شدند. خوان کول به این وسیله تلاش دارد انعطاف‌پذیری ایدئولوژی علما را نشان دهد چراکه نسبت به موقعیت‌های سیاسی متغیر و همچنین نسبت به ترکیب متغیر طبقاتی درون خودشان سازگار شده‌اند.

۲-۲. تأثیر قدرت‌های استعماری

قدرت استعماری به صورت شکل‌دهی و فرقه‌سازی بر جماعت‌های شیعی تأثیرگذار بوده است. اما این تأثیرگذاری بیشتر تضعیف قدرت شیعیان را به همراه داشته است. در نتیجه شیعیان تلاش کرده‌اند به شکل‌های متفاوت نسبت به استعمار واکنش نشان دهند. در این بخش به معرفی یک کتاب مهم در ارتباط با این نوع تأثیرگذاری بر جماعت شیعیان هند خواهیم پرداخت.

از دیگر تأثیرات مهم استعمار بر شکل‌دهی جماعت‌های شیعی و فرقه‌سازی می‌توان به شکاف‌های ایجاد شده در بدنه اصلی تشیع و شکل‌گیری اسماعیلی‌ها و انشعابات مختلف آن اشاره داشت. بعنوان نمونه، مایکل باوین در مقاله‌ای تحت عنوان *شکاف اسماعیلی-اثنی‌عشری در میان خوجه‌ها: بررسی داده‌های قضایی فراموش شده در کراچی*^۱ به زمینه‌های شکل‌گیری خوجه‌های اثنی‌عشری پرداخته است. این مقاله نشان می‌دهد انگلیسی‌ها به شیوه‌های مختلف، از دادگاه‌ها برای کنترل مردم استفاده می‌کردند. بطور کلی مهمترین نمونه‌ی جماعت‌های شیعی که بواسطه‌ی قدرت استعماری شکل گرفته‌اند آغاخان‌ها و خوجه‌های اسماعیلی هستند که بواسطه‌ی بریتانیایی‌ها

^۱ Bovin, Michel (۲۰۱۴) *The Isma'ili – Isna 'Ashari Divide Among the Khojas: Exploring Forgotten Judicial Data from Karachi*. In *Journal of the Royal Asiatic Society*, Volume ۲۴, Issue ۰۳, July ۲۰۱۴, pp ۳۸۱ – ۳۹۶.

شکل گرفتند و تحول یافتند. در این زمینه نیز آثار مهمی نگارش یافته است که در این بخش بطور خاص به دو اثر مهم در این زمینه نیز اشاره می‌شود.

۲-۱-۲ تشیع در دوره استعمار هند: دین، جماعت اسلامی و فرقه‌گرایی اثر جاستین جونز (۲۰۱۲)^۱

شاید بتوان این کتاب را مهمترین اثر در ارتباط با تأثیر قدرتهای سیاسی بر تغییرات در جماعت شیعی دانست. این کتاب با تمرکز بر اقلیت تأثیرگذار شیعه لکنو و استانهای متحد، منطقه‌ای که تا سال ۱۸۵۶ بطور عمده تحت حاکمیت تشیع بوده است، تاریخ تشیع هند را از دوره‌ی استعمار انگلیس تا زمان استقلال کشور هند مورد بررسی قرار

می‌دهد. در این کتاب با بررسی منابعی جدید از جمله متون دینی، متون جدلی و زندگی‌نامه‌ی روحانیون، توسعه‌های تأثیرگذار از جمله رشد عمل‌گرایی دینی شیعه، آموزش دینی مدارس علمیه، فعالیت‌های تبلیغی، ابداع در آیین‌های دینی و سیاسی‌سازی جماعت شیعی را مورد ارزیابی و بررسی قرار می‌دهد. از نظر جاستین جونز در نتیجه‌ی این دگرگونی‌های مهم اجتماعی و دینی، یک هویت فرقه‌ای شیعی رشد یافت که به جای تعامل با هم‌تایان سنی به تمایز نسبت به آنها تمایل داشت. به این ترتیب زایش دردناک فرقه‌گرایی معاصر آغاز شد که نتایج آن امروزه در جنوب آسیا همچنان زنده و پابرجاست. این کتاب به طور کلی به شکل‌گیری هویت فرقه‌ای شیعه طی دوران استعمار اختصاص دارد. در لکنو و استانهای متحد که محور بررسی این کتاب هستند شیعیان جماعت اکثریت بوده‌اند. نتیجه بررسی مؤلف آن است که شیعیان هویتی مجزا و کاملاً متفاوت با اهل تسنن شکل داده‌اند، بسیاری از مطالعات اخیر این باور را تقویت

^۱. Justin Jones (۲۰۱۲) *Shi'a Islam in Colonial India: Religion, Community and Sectarianism*, Cambridge.

می‌نمودند که هویت‌های مسلمانان بطور عمده بواسطه‌ی تعامل با اهل تسنن شکل گرفته است که هر دو در جامعه‌ی هندو اقلیت بوده‌اند. وی با بررسی آیین‌های شیعیان در ماه محرم و همچنین بررسی فرهنگ نخبگان که در حوزه‌های آموزش و سیاست منعکس گردیده، این نگرش سنتی را به چالش کشیده است. این کتاب نقش مهمی در تاریخ جهانی تشیع و درک تعارض‌های درونی اسلام در جهان پیش از استعمار و پس از آن ارائه می‌دهد.

۲-۲-۲. اسماعیلی‌ها در دوره‌ی استعمار ۱۹۶۹-۱۸۳۹ اثر مارک فون گروندل (۲۰۰۹)^۱

بطور خاص یک مسئله‌ی مهم مورد توجه و سؤال این کتاب است: چگونه از اوایل قرن نوزدهم به این سو فرقه‌ی کوچک اسماعیلی‌های نزاری (خوجه‌ها) به یک جنبش سازمان‌یافته با تأثیرگذاری اقتصادی و سیاسی در سطح جهانی بدل شد؟ بیشتر این تغییر را می‌توان به تعامل دیپلماتیک میان بریتانیا و اسماعیلی‌های نزاری مرتبط دانست که از سال ۱۸۳۹

تا ۱۹۶۹ ادامه داشت اما در این زمینه داده‌های اندکی در دست است. این کتاب بر اساس یک پژوهش در اسناد موجود به بررسی روندها و تعاملاتی می‌پردازد که باعث شد این شاخه‌ی کوچک از تشیع مورد توجه حکومت بریتانیا قرار گیرد و به سرعت رشد نماید. مؤلف درباره‌ی پیوندهای رو به گسترش میان جریان‌های اسلام معاصر و غرب پرسشهایی کلیدی مطرح می‌نماید. وی روندها و اقداماتی را که روابط اسماعیلی‌ها با لندن را شکل داده‌اند و شرایط اجتماعی و سیاسی این ساختار جدید را مورد بررسی قرار داده است.

۲-۲-۳. پرونده قضایی آغاخان: دین و هویت در هند دوران استعمار اثر تینا

پوریت (۲۰۱۲)^۱

این کتاب برای فهم تأثیر عمیق سیاسی و اقتصادی حکومت راج بر هویت‌های دینی مسلمانان هندی بسیار دارای اهمیت است. مؤلف در این اثر بر تصمیم یک دادگاه عالی در سال ۱۸۶۶ تمرکز نموده است که بر هویت دینی دوره‌ی استعمار در هند اثر گذاشت. این پرونده قضایی زمانی شکل گرفت که گروهی از خوجه‌های هندی از

پرداخت عشریه به آغاخان، رهبر اسماعیلی‌ها، سرباز زدند. دادگاه در نهایت باعث تقسیم خوجه‌ها به سه گروه اسماعیلی، اثنی عشری و سنی گردید. همچنین رأی دادگاه مبنی بر ارتداد آغاخان، امام اسماعیلی‌ها، باعث شد این شخص که از ایران گریخته بود نه تنها قدرت خود را بر بسیاری از خوجه‌های اسماعیلی ساحل غربی هند ظاهر سازد بلکه ثروت عظیمی را نیز برای وی به همراه آورد.

رویکرد روش‌شناختی پوریت از طریق تحلیل هرمنوتیکی اسناد حقوقی و متون دینی به درک ساختار معاصر هویت خوجه‌ها کمک می‌کند. فصل اول و دوم به تاریخ خوجه در نیم قرن پیش از دادگاه سال ۱۸۶۶ و تحلیل این ماجرای حقوقی اختصاص یافته است. فصل سوم به تحلیل شواهد اصلی این دعوی اختصاص دارد و منطقه‌ی اصلی شکل‌گیری سنت خوجه بررسی شده است. در فصل چهارم به روند انسجام یافتن خوجه‌ها اشاره شده است و در فصل پنجم تأثیر این پرونده‌ی قضایی در فهم ما از دسته‌بندی‌های دینی معاصر در هند مورد توجه قرار گرفته است. از نظر وی این هویت‌های دینی محصول استعمار هستند اما بطور خاص به تأثیر نظام قضایی بر این تغییرات تمرکز نموده است.

^۱ Teena Purohit (۲۰۱۲) *The Aga Khan Case: Religion and Identity in Colonial India*, Cambridge, Mass.

۳- نقش واقعه‌ی کربلا در هویت شیعی

جماعت‌های شیعه هر زمان در منطقه‌ای مستقر گردند، بازگویی مداوم روایت کربلا، استمرار عزاداری برای شهدای کربلا و برگزاری دسته‌های تعزیه و عزاداری طی ماه محرم نقشی اساسی در ایجاد و شکل‌دهی مجدد به حس هویت شیعی ایفا نموده است و به همین جهت نقشی کلیدی در استحکام جماعت شیعی بر عهده داشته است. با توجه به محوریت یادآوری و حافظه دینی، عجیب نیست که بسیاری از جنبه‌های این مسئله مورد توجه بسیاری از پژوهش‌های صورت گرفته در ارتباط با شیعیان هند قرار گرفته است.

در ادامه به معرفی کتابهایی خواهیم پرداخت که بر حادثه کربلا، مراسم‌های دینی مرتبط با این رویداد و بار شدید عاطفی این مراسم‌های دینی در قالب گریستن، سینه‌زنی و زنجیرزنی اختصاص یافته‌اند. این اعمال دینی که در یادآوری واقعه‌ی کربلا و شکل‌دهی به هویت شیعیان بسیار اهمیت دارند در سالهای اخیر مورد مطالعه و پژوهش جدی قرار گرفته است.

۳-۱. شیعیان دوازده امامی اقلیتی مسلمان در هند: مجالس سوگواری اثر

تحلیل توبی هوارث (۲۰۰۵)^۱

این کتاب نسبت به مجالس عزاداری در حیدرآباد و همچنین در ارتباط با شرایط برگزاری آنها نسبت به روندهای جاری درک و معنایی قوی ارائه داده است. بعلاوه در بافت حیدرآباد نه تنها اجراهای آیینی بلکه قالب‌هایی که مستلزم انتقال معنا از طریق کلمات هستند بسیار حائز اهمیت‌اند. وی در این پژوهش تکرار یادآوری را گوشزد

می‌سازد. علاوه بر مراسمات سوگواری در دهه‌ی نخست محرم، یک دهه کامل برای

بزرگداشت شهدای کربلا و چهل و یک روز دیگر در سال نیز برای برگزاری مجالس بزرگداشت اهل بیت و امامان (ع) اختصاص یافته است. این اثر بر اساس بررسی سخنرانی‌هایی سامان یافته که در مجالس عزاداری حیدرآباد هند ارائه شده است. هوارث تاریخ و حیات عبادی شیعیان حیدرآباد را بررسی و سه سخنرانی کامل را به زبان انگلیس ترجمه کرده است که از سوی واعظانی مشهور ارائه شده‌اند. این سخنرانی‌ها از میان ۲۰۰ سخنرانی انتخاب شده که وی بطور مستقیم یا از طریق منابع دیگر به دست آورده است. کتاب به سه بخش تقسیم شده است. در بخش اول، تاریخ مجالس موعظه از کربلا تا هند و همچنین شیعیان حیدرآباد و نوع مجالسی را که در آن حضور می‌یابند بررسی شده است. بخش دوم به توصیف کامل یک مجلس عزاداری اختصاص دارد. در بخش سوم نیز تحلیلی تفصیلی از نقش این اجتماعات در حیات اجتماعی شیعیان ارائه شده است. مهمترین پرسش مؤلف آن است که «در این مجالس سخنرانی و حول آنها چه چیزی رخ می‌دهد؟».

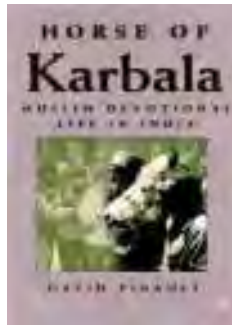
رویکرد وی در این کتاب آن است که پس از ارائه چند متن سخنرانی به تحلیل آنها پرداخته و با نگاه دقیق به شکل و محتوای آن، هدف اصلی مجلس موعظه را بررسی می‌کند. هوارث قصد دارد نشان دهد این سخنرانی‌ها درباره چه سخن می‌گویند، چگونه این کار را صورت می‌دهند و این که چگونه با بافت خود پیوند می‌یابند. ریشه‌های این سنت وعظ و سخنرانی کدام است و اجتماعات عزاداری کربلا چگونه در مسیر تاریخ شیعه دوازده امامی گسترش یافته است. چه زمانی و چگونه سبک‌های هندی معاصر در مجالس موعظه پدید آمدند؟ این صورت موعظه بطور خاص در حیدرآباد چگونه تا زمان حاضر توسعه یافت؟ مردمان شرکت‌کننده چه کسانی هستند و نیروهای شکل‌دهنده به این توسعه کدامند؟ ویژگی‌های مهم جماعت شیعیان حیدرآباد و اجتماعاتی که این سخنرانی‌ها در آنها ارائه می‌شود کدامند؟ جایگاه مجلس و موعظه در حیات دینی این جماعت چیست؟ جامعه مسلمان سنی چه برداشتی از عزاداری‌های شیعیان دارند. واعظان این مجالس چه کسانی هستند؟ چگونه به انجام این کار مبادرت

ورزیده‌اند؟ تنوع میان واعظان به چه میزان است و یک فرد تا چه میزان در ایجاد و انتقال یک سخنرانی آزادی دارد؟ این واعظان چگونه اجرت می‌گیرند؟

وی با مشاهده تنوع سنت‌های موعظه، این پرسش را مطرح می‌سازد که آیا «جریانها» یا «روندهای» متفاوتی را می‌توان درون آن متمایز ساخت و اگر اینچنین است طبق کدام عوامل؟ وی با توجه به انواع متفاوت داده‌های سخنرانی‌ها این سوال را مطرح می‌نماید که این داده‌ها چگونه ایجاد شده‌اند. کدام بخش‌های مجالس همیشه وجود دارد و کدام بخش اختیاری است؟ کارکرد این بخش‌های متفاوت کدام است؟ آیا این مجالس نقشی آموزشی دارند یا احتجاجی دینی محسوب می‌شوند و اگر چنین است در پی آموزش و یا دفاع از چه چیزی هستند؟ چه منابعی در این سخنرانی‌ها و چگونه استفاده می‌شود؟ آیا می‌توان گفت این سخنرانی‌ها کارکردی آیینی دارند و اگر چنین است آن کارکرد کدام است؟ سپس با نگاهی الهیاتی به این مجالس این پرسش را مطرح می‌سازد که درونمایه‌های مهم آنها کدامند. چگونه عزاداری در یک مجلس به جایگاه اقلیت شیعیان درون یک جامعه مدنی بزرگتر مرتبط می‌گردد؟ چگونه می‌توان درون‌مایه‌های مجالس امروزی حیدرآبادی را با مجالس سنتی عزاداری و عبادی شیعیان مقایسه نمود؟ در پایان نیز با نگاهی به تاریخ این مجالس و بافت معاصر آنها و تحلیل دقیق بخش‌های مختلف و درون‌مایه‌های آنها پژوهش خود را با پرسش از هدف اصلی مجالس موعظه حیدرآبادی به پایان می‌برد. این مجالس چگونه به سنت گسترده‌تر عزاداری برای امام حسین (ع) در جهان تشیع مرتبط می‌شوند و اینکه آیا این مجالس می‌توانند شناخت و فهمی نسبت به این موضوع فراهم آورند که جماعت شیعی حیدرآبادی چگونه هویت و هدف بنیادی خود بعنوان یک اقلیت در میان مسلمانان در جامعه متکثر دینی هند را درک می‌نمایند؟

۲-۳. اسب کربلا: حیات عبادی شیعیان در هند اثر پینالت (۲۰۰۱)

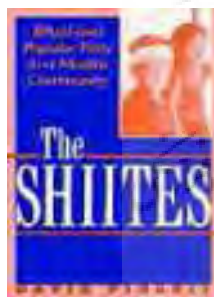
این کتاب به بررسی آیین‌های محرم در میان شیعیان هند اختصاص دارد و تنوع باورها در اسلام، اختلاف میان عقاید و مناسک دینی و بدعت‌های مختص مکانهای خاص در آیین‌های دینی را پوشش داده است. مؤلف نشان می‌دهد نیروهای سیاسی و

تاریخی با ایجاد دو دستگی میان روایات، ادبیات عامیانه و باورهای نخبگان تحصیل کرده شیعیان و دین‌داران عوام، در میان شیعیان شکل‌های مختلفی از آیین‌های ایجاد کرده‌اند. این اثر بر اساس یک مطالعه‌ی میدانی در فاصله‌ی ۱۹۸۹ تا ۱۹۹۹ در عزاداری‌های حیدرآباد، دارجلینگ و لداخ تنظیم شده است. توصیف عزاداری‌های محرم و مقایسه‌ی کارکرد انسجام بخش آن در تقویت هویت‌های متفاوت شیعیان در

این سه شهر در محور اصلی قرار دارد. مؤلف سه نوع متفاوت بزرگداشت واقعه کربلا یعنی روضه‌خوانی و سینه‌زنی در حیدرآباد، مبارزه با چوب در دارجلینگ و مراسم اسب کربلا در لداخ را بررسی می‌کند و نشان می‌دهد شدت و ضعف این عزاداری دارای کارکردی خاص است به این معنا که تمایز میان جماعت‌های دینی در این مناطق مختلف را تشدید و یا تعدیل می‌نمایند. در حیدرآباد و دارجلینگ ارتباط میان مسلمانان و هندوها و در لداخ ارتباط میان مسلمانان و بودایی‌ها با نوع این عزاداری‌ها در تعامل هستند.

۳-۳. شیعیان: پارسایی آیینی و عامیانه در یک جماعت اسلامی (۱۹۹۲)^۱

مؤلف، دیوید پینالت، در این کتاب بر جماعت کوچک اسماعیلیه‌های آغاخانی در حیدرآباد هند تمرکز نموده است. بخش نخست به اصول اولیه‌ی فرقه‌های مختلف در تشیع اختصاص یافته که به توصیف تشیع در هند خاتمه می‌یابد. پس از مقایسه‌ی مختصری میان سنت شیعی و اهل تسنن، گرایش شیعیان این منطقه به سوی تفاسیر باطنی و عرفانی از

قرآن بطور مختصر برجسته می‌شود. مؤلف سپس فصل کوتاهی به سنت عرفانی و باطنی در شعر فارسی اختصاص می‌دهد. از نظر مؤلف محوریت قربانی و شهادت در

^۱ David Pinault (۱۹۹۲), *The Shiites: Ritual and Popular Piety in a Muslim Community*, New York.

سنت شیعی فرمان خداوند به ابراهیم برای قربانی را الگو قرار داده و تلاش می‌کند رویداد کربلا را با محوریت این الگو معنا نماید. سپس به بازنمایی محرم در داستان‌های انگلیسی و خاطرات راج پرداخته شده است. قسمت دوم یعنی مهمترین بخش کتاب به توصیف آیین‌های عزاداری و مراسم عبادی جماعت‌های اسماعیلی و تعزیه‌های ماه محرم اختصاص دارد. همانطور که در مقدمه کتاب آمده مؤلف دو تابستان در حیدرآباد به مستندسازی این آیین‌ها مشغول بوده است. بخش سوم کتاب به چگونگی شکل‌گیری جماعت خاص اسماعیلی در میان شیعیان اختصاص دارد و به این بحث پرداخته که تاریخ شیعیان در حفظ مفهوم یک جماعت منسجم در هند نقش مهمی ایفا نموده است. رخدادهای کربلا محور هویت شیعی را شکل داده است و مراسم عزاداری در حفظ و گسترش این هویت دارای اهمیت است. مؤلف در این زمینه به این نکته مهم اشاره می‌کند که بر خلاف برداشتهای نادرست گسترده غربی‌ها، بزرگداشت رخدادهای کربلا نوعی حالت پذیرش تقدیر، رضا و انتظار را پرورش و ترویج داده است و استدلال نموده که به لحاظ تاریخی باور به تقدیر به طور خاص ویژگی برجسته شیعیان امامی است و صرفاً زیدی‌ها شورش و جنگ را برگزیده‌اند. طبق این استدلال معادل دانستن تشیع با خشونت از هیچ شاهد تاریخی برخوردار نیست.

۳-۴. مناسک دینی در اسلام معاصر: آیین‌های عبادی شیعیان در جنوب

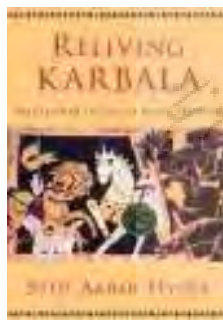
آسیا اثر ورنون شوبل (۱۹۹۳)^۱

این کتاب با بررسی مناسک دینی و عزاداری‌های شیعیان در جنوب آسیا و بخصوص در پاکستان درک شیعیان این مناطق نسبت به هویت شیعی اثنی‌عشری را نشان می‌دهد. به این منظور از نظریه‌ی ویکتور ترنر در ارتباط با آیین‌های عبادی استفاده شده تا روشن شود این آیین‌ها می‌توانند افراد

را از زندگی فردی خود خارج ساخته به قلمروهای گسترده‌تری وارد سازند. این آیین‌ها تأثیرگذاری عمیقی دارند چراکه انسان را از پیوندهای دنیایی رها می‌سازند و قادر هستند هویت‌های جمعی را تقویت نمایند. در واقع این اثر در مرز مطالعه‌ی دین‌شناسی و مردم‌شناسی قرار دارد که در آن چندین نوع عزاداری و اجرای آیینی شیعیان کراچی در اواسط دهه‌ی ۱۹۸۰ به تصویر کشیده شده است. در مطالعات مشابه بطور معمول نمود ظاهری عزاداری‌ها در ماه محرم به تصویر کشیده می‌شود و ملاحظات عمیق‌تر معنوی، احساسی و کلامی آن مورد غفلت قرار می‌گیرد. این جنبه‌ی عمیق‌تر عزاداری‌ها در قالب مجالس سخنرانی صورت می‌گیرد که مولف به توصیف این مجالس سخنرانی پرداخته خلاصه‌ای از یک سخنرانی در عزاداری مربوط به سال ۱۹۸۳ را ارائه نموده است. بخشی از کتاب نیز به بررسی مجالس خصوصی‌تر روضه و روایت‌هایی که رویداد کربلا صورت می‌گیرد اختصاص یافته است. موعظه و سخنرانی و نقل حکایت‌های دینی، دسته‌های عزاداری و دیگر اعمال دینی، هویت دینی شیعیان را تقویت می‌کند. مولف با توصیف این آیین‌های دینی به درستی اشاره می‌کند تشیع به صورت مستقل در اسلام شکل گرفته و صرفاً انشعابی از اهل تسنن نیست.

۳-۵. یادآوری کربلا: شهادت در حافظه‌ی جنوب آسیا اثر سید اکبر حیدر (۲۰۰۶)^۱

این کتاب انعکاس گسترده‌تر مراسم‌های سوگواری در فرهنگ جنوب آسیا را مورد توجه قرار داده است. شهادت امام حسین (ع) و یارانش در کربلا، رویداد مهمی برای شیعیان جهان است اما مؤلف این کتاب نشان می‌دهد اهمیت روایت کربلا و الگوی عدالت‌خواهی آن در غیر شیعیان جنوب آسیا همچون مهاتما گاندی، محمد اقبال، شاعران صوفی و حتی مارکسیست‌ها اثرگذار بوده است. نیمه نخست این کتاب

^۱ Syed Akbar Hyder, *Reliving Karbala: Martyrdom in South Asian Memory* (New York, ۲۰۰۶).

از نقش اجتماعات بزرگداشت کربلا بحث نموده نگاهی کلی نسبت به عناصر مشترک آنها و چگونگی نقل رویداد کربلا در ادبیات دینی جنوب آسیا به دست داده است. در فصل نخست مؤلف نشان می‌دهد رویدادهای کربلا چگونه در اشعار و شیوه‌ی عزاداری در مجالس شیعیان حیدرآباد و لکنو منعکس شده است. فصل دوم به گزارشی شخصی از پراکندگی میان روایت‌های شیعیان امریکایی است که نشانه اختلاف و ناسازگاری میان این جماعت شیعه است. در فصل سوم به تفاسیر عامیانه از تاریخ تشیع اختصاص دارد. در نیمه دوم کتاب ابتدا تحلیل صریحی از ادبیات صوفیانه و بخصوص اشعار تغزلی صورت گرفته و سپس تفاسیر مکتوب رخدادهای کربلا از سوی نویسندگان اهل تسنن، سکولار، و غیر مسلمان جنوب آسیا همچون محمد اقبال و مهاتما گاندی بررسی شده است. در فصل آخر به جایگاه روایت کربلا بعنوان یک سبک ادبی تأثیرگذار در دیگر جنبش‌های دینی - اجتماعی قرن بیستم اشاره شده است.

۴ - شمول‌گرایی و خاص‌گرایی در تشیع

شمول‌گرایی بخش مهمی از سنت شیعی در شبه‌قاره بوده که در این منطقه هم باعث شکل‌گیری باورها و آیین‌های شیعی به شکلی التقاطی شده و هم بر دیگر سنت‌ها و آیین‌ها اثرگذار بوده است. یکی از نشانه‌های این شمول‌گرایی در هند آن است که سوگواری‌های محرم با مشارکت پیروان دیگر آیین‌ها نیز همراه شده است. همچنین مکان‌های عبادت شیعیان به شکلی طراحی شده که نسبت به دیگر عقاید پذیرا باشند. از سوی دیگر، خاص‌گرایی در برابر شمول‌گرایی قرار دارد و به تمایز هرچه بیشتر با دیگر سنت‌های دینی حکم می‌کند. فرانسیس رابینسون معتقد است تحقیقاتی که به این جنبه از حیات شیعیان منطقه‌ی جنوب آسیا پرداخته‌اند نشان می‌دهند هر چه به زمان معاصر نزدیک‌تر می‌شویم شیعیان به سمت خاص‌گرایی و ایجاد تمایز با دیگر جماعت‌ها پیش رفته‌اند.^۱ در این بخش به معرفی مقاله‌هایی می‌پردازیم که رابینسون برای نشان دادن این

روند به آنها اشاره نموده است.

۴-۱. شمول‌گرایی و التقاط

آثاری که رابینسون تحت عنوان شمول‌گرایی در دین‌داری شیعیان به آنها اشاره می‌کند بیشتر مسئله‌ی التقاط و آمیختگی آیین‌ها، نمادها و باورهای شیعیان و فرقه‌های تشیع با فرهنگ بومی را نشان می‌دهند. در برخی از این آثار به آمیختگی دینی میان اسماعیلی‌ها، صوفیان، هندوها اشاره شده و در برخی دیگر تأثیرگذاری فرهنگ هند بر آیین‌های عزاداری و توجه دیگر ادیان به قیام امام حسین (ع) بعنوان شاهدی بر این شمول‌گرایی نشان داده شده است. رابینسون چهار اثر در این زمینه را به این ترتیب معرفی می‌نماید:

۴-۱-۱ شکل‌گیری اسلام در سند اثر حسن علی خان^۱

حسن علی خان در این مقاله به تعامل‌های قابل توجه اسماعیلی/صوفی/امام‌شاهی^۲ موجود در دره‌ی سند پرداخته که از قرن دهم تا دوازدهم صورت گرفته‌اند. وی نشان می‌دهد که داعی‌های اسماعیلی که با قدرت فاطمی‌ها به سند و منطقه‌ی مولتان وارد شدند به همکاری با صوفی‌های سهروردی پرداختند و یک سنت امام‌شاهی را شکل دادند که هندوها و مسیحیان در آن مشارکت می‌کردند. در طراحی زیارت‌گاه‌های بزرگ سهروردی در مولتان و اوچ شریف نیز نشانه‌هایی از این نوع شمول‌گرایی به چشم می‌خورد. این پژوهشگر در عکسی از قرن نوزدهم به نقش بستن نام پنج‌تن (ع) در بخش بالای زیارت‌گاه بهالدین زکریا در مولتان و همچنین تریشول هندو بر بالای یک زیارت‌گاه صوفی اشاره می‌نماید.

^۱. Hasan Ali Khan, *Constructing Islam on the Indus: The Material History of the Suhwardi Order, ۱۲۰۰-۱۵۰۰ AD*, Royal Asiatic Society Books (Delhi, Cambridge University Press, forthcoming).

^۲. امام‌شاهی‌ها گروهی از اسماعیلی‌های نزاری (خوجه) و اسماعیلی‌های صوفی هستند که با تغییر آیین از هندوئیسم شکل گرفته‌اند. تفاوت امام‌شاهی‌ها با خوجه‌های نزاری آن است که آغاخان را رهبر خود نمی‌دانند. امام‌شاهی‌ها با نام ساتپانتی نیز شناخته می‌شوند.

۴-۱-۲ پرونده قضایی آغاخان اثر تینا پوریت

این کتاب که پیشتر معرفی شد، سنت امام‌شاهی گجرات را مورد بررسی قرار داده است. پوریت نشان می‌دهد گیناها، اشعار مذهبی در زبان گجراتی، هندوستانی و سندی، بخش ضروری آیین امام‌شاهی هستند. همچنین خاطر نشان ساخته است که امام‌شاهی تلفیقی از باورهای چند سنت دینی است.^۱ بعلاوه به این بحث می‌پردازد که نزاع میان آغاخان و رهبری خوجه، این تکثر دینی را سست نمود و این که آغاخان سوم سنت‌های مکتوب جماعت خود را مورد اصلاح قرار داد که این مسئله از جمله باعث از بین رفتن ۳۵۰۰ گینا گردید و در نتیجه مجموعه‌ای از اعتقادات شکل گرفت که جایگاه شبه‌خدایی وی را تقویت می‌نمود.^۲

۴-۱-۳ مقاله‌ی کربلا در تصویرسازی‌های هندی-پارسی اثر کارن رافل^۳

نمونه‌ای دیگر از این شمول‌گرایی را کارن رافل مورد توجه قرار می‌دهد که همان بومی‌سازی روایت کربلاست. در قرن هفدهم قطب‌شاهیان از یک نویسنده‌ی هندی مرثیه‌ها حمایت نمودند که روضه‌الشهدای ملا کشفی را به اردو ترجمه نمود. این اثر، ازدواج حضرت فاطمه‌ی کبری (س) یازده ساله و قاسم سیزده ساله طی نبرد کربلا و شهادت قاسم در کربلا را شرح نموده است همچنین رسوم کامل ازدواج هندی ترسیم شده اما به جای حنا بر دستان (که در مراسم ازدواج هندی رسم است) از خون استفاده شده تا بیان واقعه‌ی کربلا با احساسات هندوها سازگار شود. از نظر مؤلف این چنین شمول‌گرایی‌ها و بومی‌سازی‌ها برای گسترش موفق سنت‌های دینی، نقشی کلیدی ایفا نموده است.

^۱ Purohit, Aga Khan Case, p. ۴.

^۲ Ibid., pp. ۱۱۱-۳۲.

^۳ Karen G. Ruffle, 'Karbala in the Indo-Persian Imaginaire: The Indianizing of the Wedding of Qasim and Fatima Kubra', in Denis Hermann and Fabrizio Speciale (eds.), *Muslim Cultures in the Indo-Iranian World during the Early-Modern and Modern Periods* (Berlin, ۲۰۱۰), pp. ۱۸۱-۲۰۰.

۴-۱-۴ مقاله‌ی تشیع، انسانیت و انقلاب در هند قرن بیستم اثر جاستین جونز^۱

برخی از پژوهش‌ها و از جمله این اثر به شمول‌گرایی در عرصه‌ی سیاسی پرداخته‌اند. روحانی شیعی تأثیرگذار پاکستان، عارف حسین، به پیروی از امام خمینی و با تبلیغ در جهت گفتگوی دینی با سنی‌ها در پاکستان، در دهه‌ی‌های ۱۹۸۰ و ۱۹۹۰ تلاش نمود یک جبهه‌ی متحد اسلامی ایجاد نماید. همین روش را سید علی نقی نیم قرن پیش دنبال نمود و تلاش کرد امام حسین را الگویی برای تمامی بشریت قرار دهد. جاستین جونز در این مقاله نشان داده است که در دوره‌ی استعمار، سید علی نقوی، یکی از علمای شیعه در نیمه نخست قرن بیستم، در میان شیعیان تفسیر جدیدی از قیام امام حسین (ع) را رواج داد که بر پایه‌ی الگویی از کمال اخلاقی و رازدایی از موقعیت انسانی قرار داشت و با پروژه‌ای سیاسی همراه بود که در آن پیام امام حسین (ع) مبنای اعتراضات ضداستعماری قرار داشت. این پروژه‌ی سیاسی حمایت ملی‌گرایی هند را نیز همراه خود داشت. وی در لکنو در دهه‌ی ۱۹۴۰ با برگزاری یک‌هزار و سیصدمین سالگرد شهادت امام حسین (ع)، یک روز به نام روز حسین نامگذاری نمود. در این رویداد علاوه بر شیعیان، هندوها و سنی‌ها نیز شرکت نمودند و در آن نه تنها اعتراض انسانی علیه بی‌عدالتی و ظلم بلکه بیانیه‌ای ویژه برای مقاومت علیه حکومت بریتانیا اعلام گردید.

۴-۲. خاص‌گرایی

پژوهش‌هایی نیز به حرکت عمومی به سمت خاص‌گرایی در تشیع پرداخته‌اند. این روند ابعاد متفاوتی به خود گرفته است. از سویی می‌توان خاص‌گرایی را یک استراتژی برای هویت‌یابی دانست که از جمله با گرایش علما بخصوص در مواجهه با قدرت‌های سیاسی نمایان و برجسته می‌شود. از سوی دیگر می‌توان خاص‌گرایی را موجب

^۱ Jones, Justin (۲۰۱۴) *Shi'ism, Humanity and Revolution in Twentieth-Century India: Selfhood and Politics in the Husainology of 'Ali Naqi Naqvi*. In *Journal of the Royal Asiatic Society*, Volume ۲۴, Issue ۳, July ۲۰۱۴, pp ۴۱۵ – ۴۳۴.

فرقه‌سازی و تثبیت فرقه‌های جدید دانست که بعنوان مثال نشانه‌هایی از آن را در سیاست‌های آغاخان می‌توان مشاهده نمود. در این بخش به آثاری اشاره می‌شود که هر دو جنبه را منعکس ساخته‌اند.

۴-۲-۱ مقاله‌ی کلام سید دلدار علی نصیرآبادی اثر سجاد رضوی^۱

خاص‌گرایی یعنی تمایل به ایجاد تمایز هر چه بیشتر و برجسته ساختن هویت که در این مقاله در گرایش‌های کلامی سید دلدار علی نشان داده شده است. می‌توان گفت خاص‌گرایی در گرایش ضدسنی و ضدصوفی کلام سید دلدار علی که برای حکومت اوده تنظیم نموده بود نمایان است. مؤلف نشان داده است که عالمی به نام سید دلدار علی نصیرآبادی (۱۸۲۰-۱۷۵۳) کلام شیعی جدیدی شکل داد که با حمله‌ی به سه رویکرد رقیب ایمان و سیاست - اخباری‌گری، تصوف و اهل تسنن - از حکومت نواب شمال هند حمایت نمود. رضوی با بررسی دقیق متون که در اوده شکل گرفته‌اند نمونه‌ای از واکنش متفکران شیعی نسبت به افول قدرت مغول‌ها را بررسی می‌کند و نشان می‌دهد پیش از شکل‌گیری استعمار انگلیس این علما چه جایگزینی برای قدرت مغول ایجاد نمودند.

۴-۲-۲ مقاله‌ی شریعت، شریعت‌ها و احیاءگری چشمتیه اثر طاهر کارمان^۲

در این مقاله با تفرقه‌انگیز شمردن کلام خاص‌گرای شیعیان به اصلاحات کلامی اهل تسنن بر روابط سنی و شیعه در پنجاب اشاره شده و به این مسئله پرداخته که همیاری میان سنی و شیعه در این منطقه از بین رفته است. البته روابط شیعیان و اهل تسنن در پنجاب در کل هند بصورت یک نمونه خاص مطرح است. کارمان نشان می‌دهد یکی از

^۱. Rizvi, Sajjad (۲۰۱۴) *Faith Deployed for a New Shii Polity in India: The Theology of Sayyid Dildar 'Ali Nasirabadi*. In *Journal of the Royal Asiatic Society*, Volume ۲۴, Issue ۳, July ۲۰۱۴, pp ۳۶۳ - ۳۸۰.

^۲. Kamran, Tahir and Amir Khan Shahid (۲۰۱۴) *Shari'a, Shi'as and Chishtiya Revivalism: Contextualising the Growth of Sectarianism in the Tradition of the Sialvi Saints of the Punjab*. In *Journal of the Royal Asiatic Society*, Volume ۲۴, Issue ۳, July ۲۰۱۴, pp ۴۷۷ - ۴۹۲.

ابزارهای متمایزسازی شیعیان و اهل تسنن، ایده‌ی تبری (لعن سه خلیفه نخست) است که در پنجاب متداول گشت به گونه‌ای که در این منطقه و در قرون نوزده و بیست موجب روابطی سایشی میان پیرهای چشتیه در سیال شریف گردید.

۳-۲-۴ مقاله‌ی *جماعت و خدمات اجتماعی در تصور اسماعیلی‌ها اثر سومن موکرجی*^۱ مؤلف در این مقاله نشان داده خوجه‌های اسماعیلی که اکنون بصورت شبکه‌ی توسعه‌ی آغاخان ظاهر شده، فضای اندکی را برای فعالیت غیراعضاء ارائه داده است. بطور کلی در این مقاله به تلاش اسماعیلی‌ها برای هویت‌یابی در بافت جهانی کنونی اشاره می‌شود. در شرایط جدید که مرز میان جماعت‌ها کم‌رنگ شده است، خوجه‌های اسماعیلی شیوه‌های عضوگیری خود را بازتعریف نموده‌اند.

۵- اصلاحات دینی و تشیع

از اواخر قرن نوزدهم، اهل تسنن در جنوب آسیا، روند اصلاحات و احیای دینی را از سر گذرانده است. یکی از عوامل اصلی ایجاد این روند، از بین رفتن قدرت سیاسی بود. این زوال قدرت باعث می‌شد مسلمانان بیاموزند بدون قدرت، یک جامعه‌ی اسلامی ایجاد نمایند. علما، رهبری را به دست گرفتند و دریافتند که دیگر حکومت از آنها حمایت نمی‌کند و باید در جامعه، مؤلفه‌های خاص خود را ایجاد نمایند. بنابراین زنجیره‌ای از مدارس علمیه ایجاد کردند و در آن به ترجمه قرآن و حدیث به زبان‌های محلی پرداختند، دفاتر فتوی ایجاد نمودند و با استفاده گسترده از انتشار و تبلیغ، به گسترش دانش اسلامی مبادرت ورزیدند. این روند باعث شد مسلمانان به پیامهای کلیدی اسلام توجه و به تمامی دیدگاه‌هایی که انحرافی تلقی می‌شدند حمله نمایند. بطور خاص اهل تسنن بر باور به وحدت وجود ابن عربی و هرگونه طلب شفاعت در زیارت‌گاه‌های

^۱ Mukherjee, Soumen (۲۰۱۴) *Universalising Aspirations: Community and Social Service in the Ismaili Imagination in Twentieth-Century South Asia and East Africa*. In *Journal of the Royal Asiatic Society*, Volume ۲۴, Issue ۳, July ۲۰۱۴, pp ۴۳۵ - ۴۵۳.

بزرگان حمله نمود. مسلمانان اهل تسنن می‌خواستند تنها از وحی الهی هدایت جویند چراکه از نظر علما این تنها مسئله‌ای بود که می‌توانست آنان را از بلایا برهاند.^۱

در ارتباط با چگونگی واکنش شیعیان در این محیط، مطالعاتی صورت گرفته است. مقاله‌هایی که به این مسئله پرداخته‌اند بسیاری از نمونه‌های دیگر اصلاحات که در میان شیعیان در جریان می‌باشد را مورد توجه قرار داده‌اند. رایینسون به چند نمونه از این روند اصلاحات و تغییر در تشیع که در مطالعات جدید مورد توجه قرار گرفته اشاره می‌نماید.^۲ در بیشتر این تغییرات توجه به وضعیت زندگی و بعد این جهانی یا به عبارت دیگر زندگی دینی به صورت یک تغییر در دین به تصویر کشیده شده است:

(۱) رضوی نشان می‌دهد سید دلدار علی نسبت به ایده‌ی وحدت وجود و تصوف مخالفت‌هایی نمود که بطور کلی با اغلب اصلاح‌گران افراطی سنی همسو بود اما این اقدام وی را بایستی در جهت پاسخ‌گویی به یک نیاز اجتماعی شیعیان تعبیر نمود (نگ. ۲-۱).

(۲) حسین شناسی سید علی نقوی تصویری انسانی و برخوردار از ویژگی‌های این جهانی نسبت به امام حسین (ع) ارائه داد به گونه‌ای که بیشتر بصورت یک الگوی اخلاقی تصویر می‌گردید تا یک شفیع. این مسئله مورد توجه مقاله‌ای از جاستین جونز قرار گرفته است (نگ. ۴-۱-۴).

(۳) نهاد تبلیغی مدرسه‌الواعظین، مدرسه‌ای که در سال ۱۹۱۹ در لکنو بنا نهاده شد و فعالیت‌های تبلیغی خود را به افریقا گسترش داده است در پژوهشی از سوی امیر احمد خان^۳ تلاش این مدرسه برای ایجاد تعادل میان ملی‌گرایی هندی، هویت شیعی و پاسخ‌گویی به مقتضیات اجتماعی بررسی شده است.

(۴) گرایش دینی به سوی خدمت به جامعه در این جهان، در اقدامات پیروان آغاخان باعث ایجاد یک شبکه به نام شبکه‌ی توسعه‌ی آغاخان شده است. این مسئله در

^۱. Robinson, pp ۳۵۳ - ۳۶۱.

^۲. Ibid.

^۳. Ahmad Khan, Muhammad Amir (۲۰۱۴) *Local Nodes of a Transnational Network: a case study of a Shi'i family in Awadh*, ۱۹۰-۱۹۵. In *Journal of the Royal Asiatic Society*, Volume ۲۴, Issue ۳, July ۲۰۱۴, pp ۳۹۷ - ۴۱۳.

بخشی از مقاله‌ی موکرجی (نگ. ۴-۲-۳) مورد توجه قرار گرفته است.

(۵) سازمان خوجه‌های شیعه، تنظیم، در حیدرآباد معاصر از سنت شیعی برای گسترش یک موضع فعال نسبت به زندگی استفاده نموده است. این مسئله از سوی شیرین میرزا در مقاله‌ای تحت عنوان *دو مفهوم از اصلاح‌گری شیعه اثنی‌عشری در شبه‌قاره هند بررسی شده است*^۱.

(۶) جاستین جونز در کتابی که پیشتر معرفی شد (نگ. ۲-۲-۱) این تغییرات در شیعیان را به شکل توسعه‌ی سازمانی، فعالیت تبلیغی و ابتکاراتی در آیین‌های عبادی تصویر می‌سازد.^۲ جونز در این اثر، تغییرات صورت گرفته در تشیع را به طور کلی در دو سطح بررسی می‌کند: نخست ایجاد سازماندهی در آموزش دینی از طریق مدارس علمیه و تقویت تأثیر علما بر عموم شیعیان و دیگری تغییر در مناسک دینی و نقش برجسته‌ی پیش‌نمازها، واعظین و ذاکرها در تکرار و یادآوری امامان در ماه محرم.

۶- زنان و شیعیان

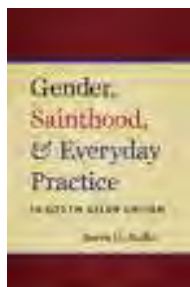
موضوع زنان مسلمان و شیعی یکی دیگر از موضوعات مهمی است که در پژوهش‌های اخیر در حوزه‌ی شیعیان هند مورد توجه قرار گرفته است. نقش زنان در فعالیت‌های دینی و حتی رهبری دینی در برخی از این آثار منعکس است.

یکی از ابعاد مهم حضور زنان نقش فعالی است که در انتقال پیام کربلا ایفا می‌نمایند. زنان نقش مهم هدایت و رهبری خود را در موعظه‌ی دیگر زنان می‌بینند. این بخش به معرفی دو کتاب در این ارتباط اختصاص دارد.

^۱ Mirza, Shireen (۲۰۱۴) *Travelling Leaders and Connecting Print Cultures: two conceptions of Twelver Shi'i reformism in the Indian Ocean*. In Journal of the Royal Asiatic Society, Volume ۲۴, Issue ۳, July ۲۰۱۴, pp ۴۵۵ – ۴۷۵.

^۲ Jones, Shi'a Islam, pp. ۳۲- ۱۴۶.

۶-۱. قداست و مناسک دینی در تشیع جنوب آسیا اثر کارن رافل در (۲۰۱۱)^۱

مؤلف در این کتاب متون شرح سرگذشت قدیسان و مناسک دینی شیعیان حیدرآباد هند را بررسی کرده و نشان می‌دهد درک قداست، مناسک دینی و جنسیت باعث فهم چگونگی شکل‌گیری حیات زنان و مردان شیعه می‌گردد. وی مراسم‌های سالانه بزرگداشت داستان ازدواج فاطمه کبری (س) و قاسم در روز هفتم محرم را محور بررسی قرار می‌دهد که طبق آن سه روز پس

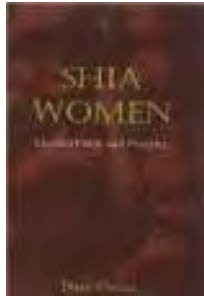
از این ازدواج در میدان جنگ، قاسم به شهادت می‌رسد. این داستان به یک سنت ادبی مهم در اسلام بدل گردیده است و رافل نشان می‌دهد مراسم بزرگداشت قاسم و فاطمه و دیگر زنان مقدس در تاریخ، الگوهایی دینی و اجتماعی ایجاد می‌کند که زنان شیعه تقلید از آنها را در زندگی خود هدف قرار داده‌اند. مؤلف استدلال می‌کند شیعیان از این قدیسان الگوبرداری می‌کنند تا اعمال عبادی شخصی خود را بهبود بخشند و در یک سطح وسیعتر اجتماعی به ایجاد و تقویت هویت گروهی و اخلاقیات مشترک کمک می‌کند. این پژوهش بطور خاص به جهت تأکید بر اعمال دینی زنان در زندگی روزمره و نقش آن در فهم جنسیت و سرگذشت قدیسان دارای اهمیت است. رافل با تمرکز بر جنسیت و آیین‌های عبادی تلاش دارد در جو غالب روایت‌های مردسالارانه که نقش مردان مقدس برجسته ساخته‌اند به اعمال دینی زنان توجه نماید.

۶-۲. زنان شیعه: باور و اعمال دینی اسلام‌یابان دیان دسوزا در (۲۰۱۲)^۲

رتال جامع علوم انسانی

^۱ Karen G. Ruffe (۲۰۱۱) *Gender, Sainthood and Everyday Practice in South Asian Shi'ism*, Chapel Hill.

^۲ Diane D'Souza (۲۰۱۲) *Shia Women: Muslim Faith and Practice*, New Delhi.

این کتاب به بررسی به ابعاد جنسیتی باور شیعیان پرداخته است. پرسش‌های محوری این کتاب از این قرارند: زنان دوران معاصر چگونه باورهای دینی خود را درک می‌کنند و زندگی دینی آنها چگونه است؟ جنسیت چه تأثیری بر دین‌داری شیعیان داشته است؟ مؤلف به تحلیل انتقادی جهان دینی زنان پرداخته است و علاوه بر آیین‌های

عبادی زنان به باور و اعتقادات آنها نیز توجه داشته است. وی به این بحث می‌پردازد که اکثر پژوهش‌های صورت گرفته در ارتباط با تشیع، باورها و نمودهای مردانه را منعکس می‌نمایند. مردان در شکل‌گیری در شکل‌گیری دانش ما نسبت به سلسله‌مراتب دینی تشیع و همچنین مطالعه‌ی تشیع در حوزه‌ی دین‌پژوهی و مطالعات اسلامی تسلط داشته‌اند. مؤلف تلاش دارد بر خلاف این جریان اصلی، حیات و باورهای دینی زنان شیعه را نقطه‌ی شروع خود قرار دهد و نمودهایی از حضور زنان در شکل‌دهی به حیات دینی شیعیان را نشان دهد و روایت‌هایی با محوریت زنان را در باور تشیع برجسته نماید.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نتیجه

پژوهش‌هایی که در این مقاله معرفی شدند بطور عمده از سوی شرق‌شناسان و متخصصان حوزه‌ی دین‌پژوهی و مطالعات اسلامی صورت گرفته است. این پژوهش‌ها چند مسئله را روشن می‌سازند. نخست اینکه نمود بین‌المللی تشیع در جهان رو به گسترش است. بعلاوه این پژوهش‌ها «روند تغییراتی را در دین‌داری شیعیان نشان می‌دهند و زمینه‌ای را فراهم می‌سازند تا بتوانیم این تغییرات را با دگرگونی‌هایی که در میان مسلمانان اهل تسنن، بلکه در دیگر ادیان و مناطق غیر مسلمان در جریان هستند مقایسه نماییم».

نتایج این مطالعات را به طور کلی می‌توان چنین طبقه‌بندی نمود: (۱) قدرت سیاسی در تشکیل و شکل‌دهی به جماعت‌های شیعی نقش داشته‌اند؛ (۲) واقعه‌ی کربلا در هویت شیعی و مفهوم شیعی از جماعت دینی نقشی محوری ایفا می‌نماید؛ (۳) در تاریخ تشیع هرچه به زمان حاضر نزدیک‌تر می‌شویم شمول‌پذیری و تکثرگرایی به نفع خاص‌گرایی تضعیف شده است؛ (۴) اصلاح دینی و تغییرات دینی مهم مرتبط با این تحول به شکل معناداری با تغییر صورت گرفته در جهان اهل تسنن قابل مقایسه است و (۵) زنان از نقش ویژه‌ای در شکل‌دهی به عبادات و آیین‌ها و جماعت شیعی برخوردار بوده و هستند.

می‌توان کاربردهایی را نیز برای مطالعه‌ی این آثار بر شمرد. موضوعاتی که در این مقاله محور طبقه‌بندی آثار پژوهشی در ارتباط با شیعیان شبه‌قاره هند قرار گرفت و همچنین پرسش‌هایی که هر یک از این آثار محور بررسی خود ساخته است، روند معناداری را در جهت فهم این جماعت ترسیم می‌نماید که با توجه به آن می‌توان (۱) دیگر آثاری که در این مختصر معرفی نشد را فهم نمود و (۲) مطالعات آینده را در این قالب هدایت نمود. بخصوص توجه به این نکته دوم زمینه‌هایی را فراهم می‌آورد تا نسبت به وضعیت شیعیان در این منطقه از سطح مطالعات کمی و آماری و گزارش مشاهدات، به سطح بررسی‌های تحلیلی حرکت نماییم. این بررسی‌ها پرسش‌هایی را در ذهن ایجاد می‌کنند که با ترسیم برنامه‌های پژوهشی برای پاسخ‌گویی به آنها، می‌توانیم به شکلی واقع‌بینانه و روش‌مند به سمت حل مسائل خاص پیش روی شیعیان این منطقه گام برداریم.

پروہشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی